

Šlosar, Dušan

[Staročeské knihy lékařské. K vydání připravila Alena M. Černá]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2007, vol. 56, iss. A55, pp. 380-382

ISBN 978-80-210-4335-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100961>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Nechybí tu ani slova ze sémantického okruhu hudební terminologie, části slovní zásoby češtiny, již se D. Šlosar zabývá řadu let (srov. M. Štědroň – D. Šlosar, *Dějiny české hudební terminologie*, Brno 2005, kde jsou i odkazy na bohatou literaturu obou autorů k tomuto oboru), a sice hudební nástroje: *dudy, moldánky, kobza, loutna, šalmaj* aj. Nově vykládá *moldánky*. Název tohoto hudebního nástroje není podle Šlosara odvozen, jak se tradičně předpokládá, od názvu rumunské provincie *Multany*, ale pravděpodobněji od rumunského pohoří *Muntean*, odkud se spolu s pastýřskou kolonizací Karpat dostal až k nám.

Svůj prostor tu v několika kapitolách má „hantec“, osobitá brněnská mluva, přetvořená právě v jejím duchu příponou *-ec* z *hantýrka* ‘mluva určité společenské skupiny’ < něm. *hantieren* ‘provazovat obchod’. Z řady slov, která jsou zde zmiňována, si zvláštní pozornost zaslouží zejména *šalina* ‘tramvaj’, pro kterou autor nabízí nový výklad: podle něj vznikla zkrácením a hláskovou modifikací dvouslovného německého pojmenování (*elektri*)*sche Linie* (proti odvozování toho slova z německého *schallen* ‘hlomozit’). Podporou tohoto výkladu je, jak správně Šlosar připomíná, ta skutečnost, že se slovem *šalina* v brněnské mluvě označuje i elektrický proud (*natahli do domu šalinu* znamená ‘zavedli elektrický proud’).

Zastoupeny jsou tu i výklady několika českých hydronym (*Jizera, Ohře, Morava*), toponym (*Řezno*) a vlastních jmen (*Václav, Boleslav, Svatopluk*).

Není cílem ani účelem tohoto příspěvku vyjmenovat všechna slova, kterým se Šlosar ve své knížce věnuje. Přesto však zmíníme ještě alespoň jedno slovo, protože je zajímavé kvůli novému pohledu na jeho etymologii. České adjektivum *hezký* se v této podobě objevuje pouze v češtině, jeho původ není jasný. Obvykle se má za to, že obsahuje stejný kořen jako adjektivum *hodný* a řadí se do širších slovanských souvislostí (k r. *prigóžij* ‘vhodný, hezký’, ukr. *hóžyj* ‘čerstvý, čilý’, *pryhóžyj* ‘vhodný’ aj.). Autor ovšem poukazuje na existenci č. dial. *hrský* a též slk. *herský* téhož významu, a kloní se proto k názoru (který ostatně nastiňuje ve svém slovníku už J. Jungmann a uvažují o něm i J. Holub a F. Kopečný v *Etymologickém slovníku jazyka českého*, Praha 1952), že podoba se základem *her-* je původní a že by tento základ mohl být identický s tím, který je např. v německém *herrlich*.

Nová Šlosarova knížka odkrývá souvislosti mezi slovy, které si běžný uživatel jazyka mnohdy neuvědomuje. V kombinaci s osobitými ilustracemi J. Steklíka se jistě nadlouho otiskne do paměti mnoha čtenářů, a to nejen lingvisticky orientovaných.

Příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury AV ČR IAA900610501.

Helena Karlíková

Alena M. Černá (ed.): **Staročeské knihy lékařské**. Host, Brno 2006, 472 str. (ISBN 80–7294–204–2).

Editorka, badatelka v oboru staročeské slovní zásoby, publikuje studie o staročeské lékařské terminologii od r. 1996 a jako koeditorka (s P. a A. Hadravovými a M. Stlukou) už vydala staročeský rukopis z počátku 15. století – Hvězdářství krále Jana (Ústav pro jazyk český AV ČR 2004). To bylo sice pojednání astrologické, ale postavení hvězd tu má přímé důsledky pro člověka, jeho letoru a zdraví. Proto se tady široce uplatňují i termíny z oboru medicíny a psychologie. S touto důkladnou průpravou spočívající mj. také ve zvládnutí rozsáhlé literatury (bibliografie má na 480 položek, zahrnující mj. např. i desítky článků z Časopisu lékařů českých, z Našeho lidu apod.; svědčí tedy o opravdu důvěrné znalosti dotyčných oborů) A. M. Černá přikročila k náročné edici dosud nevydaného spisu neznámého brněnského františkána, kompilace dobových lékařských pojednání přeložené z němčiny. Dochované čtyři rukopisy textu jsou opisy, což lze jako obvykle vyvodit z opisovačských chyb. Jejich nedochovanou předlohu lze podle editorky datovat přelomem

14. a 15. století. Je to tedy nejstarší české medicínské pojednání vůbec, vzniklé už před známým Křišťanem z Prachatic.

Východiskem je editorce rukopis označený jako A z Národní knihovny, pocházející z poloviny 15. století. Variantní rukopisy jsou: K z knihovny Metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze (z pol. 15. století), M z Knihovny Národního muzea (rovněž z pol. 15. století, opisovaný však z jiné předlohy než rkp. A, K i C) a mladší C z Národní knihovny (z přelomu 15. a 16. století; ten je přístupný v digitalizované podobě i na internetu). Variantních rukopisů využívá editorka k doplnění základního textu; postupuje přitom neobvykle superakribicky, ponechávajíc ve vydávaném textu chybné znění a uvádějíc správná různocetění odjinud jen pod čárou, v naději, že čtenář s jejich pomocí k správnému čtení dospěje. Tak např. na fol. 16v čteme: *znamenie jest neustavičnosti a zlý* a teprve pod čárou *zlý] lži* C. Samozřejmě školený lingvista přijde na to, že *znamenie jest neustavičnosti a lži* je to správné znění, ale ostatní čtenáři (kteří po knize sáhnou např. kvůli historii medicíny) mohou být i dezorientováni. Ale po pravdě řečeno, takových případů je mezi 239 podčárovými poznámkami poměrně málo.

Výchozí rukopis neoznačuje samohláskovou kvantitu, neuzivá ani interpunkce. Je to ovšem jen zdánlivá výhoda, ponechávající editorce volnější ruku. Syntaktické členění se bez interpunkční opory a bez syntakticky motivovaných velkých písmen rekonstruuje nesnadno. Je však třeba uznat, že edici (která se řídí obecně přijatými pravidly pro přepis staročeských textů), nelze v tomto ohledu nic vytknout (fotografická ukázka rukopisného textu na obálce se bohužel netýká základního výchozího rukopisu, tzn. rkp. A). Poněkud problematictější to může být se samohláskovou kvantitou, která je rekonstruována podle znalosti o dobovém stavu: např. na fol. 40r se uvádí znění *chras-tavú*, asi o 2 stránky výše (i v diferenčním slovníku) však najdeme *chrástavú* (v StČS je přitom znění bez délky). Avšak pro dobu před rozšířením grafického označování kvantity je tato rozkolísanost a z ní plynoucí nejistota pochopitelná.

Na rozdíl od obdobné edice Hvězdářství krále Jana tu editorka nepojednává o hláskosloví, morfologii a syntaxi vydávaného textu. Vzhledem k jisté standardnosti jazyka těchto lékařských knih to není na škodu, i když například explicitní upozornění na charakteristický dobový grafický jev, častý „hyperkorektní“ diftong *ie* (např. gen. *dvanácti znamenie* – edice 31,4), by bylo užitečné; o něm se editorka zmiňuje jen stručně v první textověkritické poznámce. Také třeba upozornění na to, že např. frekventovaná spojka *ač* má ještě platnost podmínkovou (*Ač pak chceš věděti každého dne v roce, v kterém znamení a v kterém stupni toho znamení jest Slunce, tehda znamenaj den...*), by většině čtenářů nesporně usnadnilo recepci textu (jinak ji samozřejmě lze nalézt v diferenčním slovníku).

Těžiště edice nebeletristického textu dané povahy je ovšem v pozornosti věnované lexiku. Odborná slovní zásoba je rozčleněna do řady podrobných rejstříků: vedle osobních a místních jmen hlavně rejstříky názvů léčiv (původu rostlinného, živočišného, názvy jiných přírodních a umělých léčiv), názvů chorob a parazitů, názvy částí lidského těla, jeho produktů a výměšků, výrazů spojených s astronomií, astrologií, chiromantií, komputistikou (vypočítáváním kalendářního času) a s učením o čtyřech kosmických živlech. To všechno s odkazy na všechny výskyty v celé knize. Tyto rejstříky samy zabírají přes 40 stran edice. Kromě toho má čtenář k dispozici třináctistránkový diferenční slovník, vykládající významy asi čtyř set lokalizovaných neznámých slov či slov s významy v současném jazyce posunutými. Např. *pastelín* (298) – *konečník*; *doba* (364) – *způsob, podoba*, apod. Z tohoto uspořádání může plynout pro laického vnímatele textu jistá nesnáze spojená s nutností hledat neznámý výraz v několika různých rejstřících. Je to ovšem daň za záslužné podrobné sémantické rozčlenění výraziva. Jeho ziskem je dále pokus o rozvrstvení lexika na přejímky a odborné výrazy citátové; vodítkem je míra začlenění do české flexe v textu. Lexikální analýza odborného výraziva je tedy vlastním těžištěm této vzorné edice.

Knihla je také záslužným počinem vydavatelství Host, které zaujalo významné postavení mezi nemnoha nakladatelstvími věnujícími se staročeské literatuře. Je to totiž už jeho pátá „staročeská“

knih: po třech titulech z literatury baroka Slavíček rájský, Hora Olivetská, Čistý plamen lásky, připravených P. Koskem a J. Malurou, sem patří Stlukovo vydání Života Krista Pána ze 14. století a pojednávaná edice Aleny M. Černé.

Dušan Šlosar

Jan Balhar a kolektiv: Český jazykový atlas 5. Nakladatelství Academia, Praha 2005, 680 str. (ISBN 80–200–1339–3)

V roce 2006 (s vročením 2005) vyšel jako výsledek práce dialektologického kolektivu Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně a v Praze závěrečný svazek *Českého jazykového atlasu* (ČJA). Pátý, nejrozsáhlejší díl jazykovězeměpisné syntézy českých nářečí nemá tentokrát monotematický charakter jako díly předcházející. Věnuje se hláskosloví, syntaktickým jevům, adverbii, zpracovává výsledky dodatečného výzkumu ve městech a v závěrečné části přináší mapy izoglosových svazků, v nichž jsou zužitkovány poznatky ze všech pěti dílů atlasu.

Rozsáhlý projekt mapující teritoriální diferenciaci češtiny dospěl pátým svazkem ke svému završení, je tedy vhodná chvíle připomenout si jeho záměr, průběh a výsledky.

Cílem několik desítek let trvající práce českých dialektologů (s konkrétní přípravou výzkumného programu se začalo v 60. letech 20. století) bylo podat obraz zeměpisného rozvrstvení běžně mluveného jazyka na území Čech, Moravy a části Slezska, a to v rovině hláskoslovné, tvaroslovné, slovo tvorné, lexikální a syntaktické. Jako většina nářečních atlasů se ČJA soustřeďuje především na zachycení nejstaršího výzkumem zjiitelného stavu tradičních dialektů, reprezentovaného venkovskými mluvčími narozenými na přelomu 19. a 20. století (tj. poslední generaci, pro niž bylo nářečí v ještě poměrně stabilní a nerozložené podobě přirozenou mluvou), postihuje však i obraz mluvy starší a mladší generace ve městech a nejmladší generace v nově osídleném pohraničí. Na jednotlivých mapách i v komplexnosti celého díla je tak možno na základě konfrontace přinejmenším tří jazykových vrstev sledovat vývojový pohyb v mluvené češtině v průběhu sta let. Pozorovatelné jsou nivelizační procesy, teritoriálně i sociálně podmíněné interference tradičních nářečí s interdialekty i s útvary charakterizovanými víceméně celonárodním rozšířením a celospolečenskou prestiží (spisovným jazykem a obecnou češtinou). Mapové zobrazení a sociolingvistické zhodnocení těchto souvislostí patří k největším přínosům díla.

ČJA obohatil i metodiku kartografického zpracování výsledků nářečního výzkumu. Základem přesného, přehledného a pro čtenáře návodného mapového obrazu, využívajícího kombinace plošných a bodových znázorňovacích prostředků, bývá zpravidla plošné vymezení výskytu nářečního ekvivalentu ohraničené izoglosou a označené nápisem. Rozptýlené a dubletní výskyty nářečních pojmenování zachycuje klasická značková metoda nebo šrafy. Hierarchické vztahy mezi jazykovými rovinami jsou reflektovány grafickým rozlišením typů izoglos, nápisů, šraf a značek. Verbální popis sledovaných jevů na mapách i v doprovodných legendách využívá precizně propracovaného systému lemmatizace (opírajícího se o detailní zmapování pravidelných hláskových nářečních obměn), který umožňuje zpětnou rekonstrukci reálné fonetické podoby sledovaného ekvivalentu v každé jednotlivé lokalitě nářečního výzkumu.

Významným přínosem ČJA jsou také poměrně detailní výkladové komentáře (prakticky umístěvané do bezprostřední blízkosti map, s nimiž korespondují). Nepřinášejí pouhé doplňující informace k mapovému obrazu, jak bývá v nářečních atlasech obvyklé, ale v jednotně uspořádaných pododdílech podávají základní lingvistické zhodnocení poznatků výzkumu (zpravidla uvádějí informace o systémových vztazích sledovaných jevů v rámci jazykových rovin, všimají si sociolingvistických aspektů užití nářečních variant, zařazují zaznamenané ekvivalenty do vztahu ke spisovnému jazyku, do souvislostí historického vývoje češtiny a ostatních západoslovanských jazyků, přinášejí etymologické výklady, upozorňují na motivační souvislosti apod.). ČJA je tak